

Tóth Endre száz éve

Hosszú ideig számított Tóth Endre a debreceni költők doyenjének, kis híja – alig három év –, hogy ő maga nem ünnepelheti most századik születésnapját. A debreceni nyugatosokkal – a nagy névrokon Tóth Árpáddal és a pályatárs Kiss Tamással – ellentétben Tóth Endre itt született, a város peremén, a vészterhes 1914-ben, amikor néhány hónapja már forgott a nagy háború lelketlen hadigépezete.

Ahogy *Gyermekkorom krónikája* című kései visszaemlékezésében elsorolja, élete első tragédiája, édesapja halála éppenséggel a világgézéshez kötődik – Tóth András jellegzetesen szomorú sorsa legalábbis Móricz Zsigmond vagy Tersánszky Józsi Jenő tollára kívánkozik: a saját földdel nem rendelkező parasztember a háború harmadik évében Galíciában kapott tüdőlövést, s szabadságot nem használta, használhatta föl gyógyulásra, hanem (napszámosként) azonnal munkába állt a földeken – ráadásul anélkül, hogy családját fölkereste volna... Rövidesen ott vérzett el a gabonaföldeken. Az esettől függetlenül másfél éves kislánya nem sokkal rá marólúgot ivott szeretett és tisztelt nagybátyja, a legendás 1849-es debreceni csata tanúja, Földi Sándor martinkai tanyáján, s csak nagyon lassan épült föl a súlyos sérülésekből. Tóth Endre hosszú élete nem kezdődött könnyen, és egy rövid, felhőtlen homokkerti gyermekkor után sokáig további nehézségek, nélkülözések közepette folytatódott a Csapókertben és a külvárosi Wolafka- (ma József Attila-)telepen, és került vissza életében még sokszor az elemi egzisztenciális küzdelem (egy időben pedig a meghurcoltatás) közegébe. (Költeményei jelentős része ebből a küzdelemből nyer ihletet, nem véletlen, hogy 1984-es válogatott verseinek címadó verse az egyébként nem épp kimagasló, erősen modoros *Bizalmas vallomás* lett; törekvéseinek és léthelyzetének egyik pontos lenyomata *Mélyiségből jöttem* című vallomásos műve.)

Költészetét kezdettől fogva meghatározta, s mindvégig fontos témája maradt a mélyben élők és az onnan kapaszkodók helyzetének, világának bemutatása (korai művei közül például *A kubikos* vagy a *Vén koldus arca* című versportrék említendőek), s ahogy részletes pályaképeinek följrajzolója, Bakó Endre írja, fontosabbá vált számára „a kimondott szó bátorsága”, s talán kevésbé válik hangsúlyossá „a leírt szó iránti aggályos esztétikai törődés” (Bakó Endre, *Tóth Endre pályaképe*, Múzeumi Kurír különszám, Debrecen, 1999, 9.). A poétikai kísérletezés, a hagyományok megújítása művészetében másodlagosnak tűnik, s valóban, Tóth Endre nagyban támaszkodik a klasszikus, hol lazábban, de inkább szorosabban kötött formájú versnyelv kereteire. Megbízhatóan, pontosan, jó ízléssel követi a költészeti tradíciók bizonyos irányait, s hozza létre az alulról jövő nézőpontjából figyelemfelhívó, sokszor dokumentarista igényű, saját kifejezésével élve „őszinte realitású” költeményeit. *Itt lakom* című korai költeménye – az utolsó sorok kifakadását leszámítva – pátosztalan szenvtelenségével tüntet, s még Petőfi hasonló moda-

litású verseivel mutat bizonyos rokonságot, ám (az első kötet legtöbb versével el-
lentétben) immár másfelé is tart: „A konyhában tűzhely s felette / kormos, görbe
csövek / s a nyitott ajtón ki meg be / röpködnek a legyek.” Vélhetően ez a belső
mélységi perspektíva az, amely Móricz Zsigmond érdeklődését is hamar felkeltet-
te, s emiatt vette idővel az alföldi költőt pártfogásába. Izgalmasnak tűnhetett az is,
hogy Tóth Endre gyakorta a vidéki szcénákban is a kulturára helyezi a hangsúlyt a
naturával szemben, s kapcsolódik a modern költészet azon vonulatához, mely a
városi terek líranyelvi létrehozását kísérli meg – s bár debreceni vonatkozásban
Tóth Árpád kompozíciói lehetnek e tekintetben leginkább emlékeztetések, az *El-
hagyott gyár* című Tóth Endre-vers esetében (egészen az utolsó szakaszokig) in-
kább, ha távolról is, de József Attila írásművészete dereng föl az olvasóban (akinek
költészete nem volt ismeretlen Tóth számára, mint azt Bakó Endre bizonyítja). Az
Elhagyott gyár egyértelműen kiemelkedik a korai művek közül, s jelzi, hogy Tóth
Endre legerősebb hangja nem a romantizáló, pátoszteli, erőteljes (olykor meglehe-
tősen keresettnek ható) összecsengésekkel élő megszólalás lesz, hanem a túpon-
tosságú megfigyeléseket rövid, laza rímekkel, asszonáncokkal megtámogatott, di-
namikus, remekül proporcionált sorokban felmutató nyelvhasználat. A jelenlévő,
színre vitt én, a látó és halló befogadó értelmezői aktivitása visszavont: (a szöveg
utolsó részéig) tartózkodik az állásfoglalástól. A romlás hagyományos toposzainak
újrangolása során a vers világszerűségét a hangsúlyozottan érzéki (dominánsan,
de nem kizárólagosan a hallás általi) tapasztalás alakítja, s a legelemibb hatást épp
az érzékletek vegyítése (és fölcserélése) váltja ki egy plasztikus, ám igen komplex
képpen: „Az éjjeliőr szobája / most kóbor kutyák tanyája. / Kitört ablakain besüvít /
a tördelő, zord őszi szél, / s a nehéz csöndet szinte látni / a nap hideg fényinél. //
Az öblös terem kong és dübörög, / ha betonjára lépek, / néma állatokként hall-
gatnak / és bámulnak a gépek.” Meglátásom szerint második kötetének (*Örökké
vihar*, 1941) legizgalmasabb darabja a tizenkilenc négysorosból álló, *Mikrokoz-
mosz* című kompozíció: ebben a rövid egységek legtöbbje képes maradandó ha-
tást kiváltani, a visszavont személyesség, a szokottnál koncentráltabb nyelvhaszná-
lat, a finom hangzósítás, az erőteljesebb képszerűség emlékezetessé teszi a ciklust,
talán a *Játék* című részben érve el csúcspontját: „Árnyékával feleselő / kislányt lát-
tam ma egy kertben. / Most még játszik az árnyal ő, / de az árny majd szívére nő.”

Tóth Endre, Lengyel Balázs szavaival élve, „olyan korban készült költőnek
Debrecenben, amikor ott még hagyományosan nehéz volt költővé lenni. S neki
személyesen még talán annál is nehezebb, mert a szegénység, a proletársors súlya
is terhelte.” Pályájának indulását, a nehézségek leküzdését segítették egyfelől iro-
dalmár pártfogói, a verseit szívesen bíráló és gyomlálgató Kardos Albert és Juhász
Géza, valamint – a Móricz Zsigmond által szintúgy sokra becsült – Oláh Gábor, a
debreceni Kar utcán lakó zsenitudatú kívülálló, aki Szabó Magdái mellett Tóth
Endre költészetét ajánlotta közös est alkalmával a közönség figyelmébe. Tóth
Endre később nemcsak barátságával, de verseivel, írásaival is igyekezett meghálál-
ni a támogatást. *Kortársaink*, *barátaink* című könyvében tizenkét debreceni literá-
tor és képzőművész lírai portréját festi meg, köztük az említett két neves egyetemi
tanárét is. A munka nem csak a Debrecen történelme, kulturális élete, személyisé-
gei iránt érdeklődők számára válhat alapvető fontosságúvá, hiszen olyan, nagyobb

távlatból nézve is emlékezetes (és példaértékkel bíró) pillanatokot örökít meg benne a szerző, mint utolsó találkozását Kardos Alberttel, amikor a Hatvan utca körül fölállított gettóból órák „kimenőt” kapó professzorral együtt nézik végig, hogyan rabolják és hurcolják el a város polgárainak életen át fölhalmozott értékeit, hogy nem sokkal később ugyanezt tegyék magukkal az életekkel is. Juhász Gézával kapcsolatban lényegesnek érzi kiemelni, hogy a tanár-költő sokakkal ellentétben azon nagy szellemek közé tartozott, akik Debrecenhez fűződő viszonyát nem a pörlekedés vagy az elvágyódás határozta meg, s nem is mentek végül el a városból („Amit ő tett Debrecenért, / három egyetemmel felér” – olvashatjuk *Költők sorsa Debrecenben* című versében). Ez a nem kritikátlan, de tevőlegesen építő, küzdő lokálpatrióta viszony az, ami Tóth Endre hozzáállását is alapvetően meghatározta, valamelyest szemben a már többször emlegetett Oláh Gáborral, akinek életét Tóth Endre terjedelmes monográfiában dolgozta föl, s *Búcsú* címmel verset is írt emlékére, melynek negyedik strófája – vélhetően szándékolatlan, jellemző módon Oláhra visszacsapó iróniával – A *Hortobágy poétája* című Ady-vers képi világát idézi: „Te a szépség meg az álom / látomását élted át, / s itt, a szikes Hortobágyon / raktál tündérpalotát.” Bár érdemes ehelyütt is idézni aforisztikus tömörségű sorait a *Szülőföldem* című versből („Szülőföldem, Debrecen, / te voltál a ketrecem.”), számomra a Debrecen-versek legmegkapóbb darabja mindazonáltal nem valamelyik hommage-mű, hanem egy olyan szöveg, amely kiválóan és meggyőzően bizonyítja Tóth Endre versköltő érzékét és tehetségét, humorát, jó ízlését: A *debreceni zsidóvásár* című pörgő-forgó, a weöresi etűdök stílusát idéző, gyermekeknek is ajánlható, a „zsibi” sajátos világát fél évszázad távolából is hatásosan megérezkítő költemény. Bakó Endrét idézve, a „vers dinamikus ritmusa auditíve, zeneileg adja vissza a vásár forgatagát, képanyaga, szókincse pedig vizuális tarkaságát” (i. m. 25.). „Ez az a nagy, zajos, színes, / messzi földön ismert, híres / debreceni zsidógó, / ahol minden eladó: // rossz bicikli-fújtató, / használt selyembuogyogó, / gyertyatartó, törött sámfa, / rég kiégett villanylámpa, / vaksi tükör ráma nélkül, / ki belenéz, mind megszépül, / cugos cipő, vasfazék, / ócska Ferencz Jóska-kép, / öreg dáma menyegzőre / kapott gyöngyház legyezője – / s urak által levetett / alsó-felső viselet.”

Az utolsó idők verseit a formai tisztaság, az elégikum, ritkábban az önirónia jellemzi – egy olyan ember sorait olvassuk, aki tisztában volt azzal, mit ért el az életben, hol a helye a költészet csarnokában, ennél többet nem követel magának, de mindebből nem is enged. Majd’ egy évszázad tanújaként volt fizikai munkás, kezdő, majd sokak által elismert művész, levéltáros („szellemi szükségmunkás”), életrajzíró, nem utolsósorban pedig jelen folyóirat munkatársa, másfél évtizeden keresztül az *Alföld* olvasószerkesztője. „A nap a lombok között / utolszor fölragyog, / s pazarlón szertesztét szór / milliárd csillagot.”

LAPIS JÓZSEF